

IBTIDOIY DINIY E'TIQODLAR BILAN BOG'LIQ BO'LGAN ORNAMENTLAR VA TASVIRLAR

R.Po'latova

Namangan viloyat tarixi va madaniyati davlat muzey hodimi

Dualizm insonning eng ilk diniy e'tiqodlaridan biri sifatida. Dualizm – insonning ilk diniy e'tiqodlaridan biri bo'lib, lotincha “dualis” – ikki yoqlama degan ma'noni anglatadi. Dualizm – bir-biri bilan birlashtirib bo'lmaydigan holatlar, tamoyillar, fikrlash tarzi, dunyoqarash, intilish va gneseologik tamoyillar yonma-yon mavjudligini targ'ib qiluvchi ta'limot. Dualizm termini nemis faylasufi X.Volf (1679-1754) tomonidan muomalaga kiritilgan. Dualizm quyidagi juft tushunchalarni ifodalaydi: g'oyalar dunyosi va voqeiy dunyo (Platon), xudo va iblis (yaxshilik va yomonlik tamoyili), xudo va dunyo, ruh va materiya, tabiat va ruh, jon va tan, ob'yekt va sub'yekt, bilim va e'tiqod, foniy va boqiy dunyo, tabiat saltanati, ilohiy marhamat saltanati va boshqalar. Dualizm falsafiy, diniy, antropologik, etika shaklida namoyon bo'lishi mumkin. Qadimgi davrda O'rta Osiyo xalqlarining qadimgi dinlarida ham dualizm namoyon bo'ladi.

O'rta Osiyo yerlarida diniy tushunchalarning rivojlanishi va san'atning unga xizmati, diniy e'tiqod va tushunchalar tarixiga to'xtaladigan bo'lsak, u bizni uzoq o'tmishga yetaklaydi. Bu yerlarda qadim zamonlardayoq diniy tushunchalar sehrargilik, totemizm, animizm tasavvurlari paydo bo'lgan. Diniy tasavvurlar, o'lganlar ruhi 21 tushunchalari aniq ashyoviy dalillarda o'z aksini topgan. Jumladan, Teshiktosh g'ori Termiz yaqinidagi Boysun tog'larida qadimgi odamlar yashagan manzildan arxeologlar turli tosh qurollar bilan birga 8-9 yoshli o'g'il bolaning suyak qoldiqlari va uning atrofiga aylantirib qo'yib chiqilgan tog' echkisining shohlarining topilishi muhim voqea bo'ldi. Bu topilma O'rta Osiyo yerlarida o'rta paleolit davrdayoq ko'mish marosimi va u bilan bog'liq diniy tushunchalar shakllana boshlagandan dalolat beradi. O'lgan odam yoniga turli buyumlar qo'yish, marhum ko'milganda uning yoniga hayotlik paytida ishlatgan, sevgan buyumlarini ham birga qo'shib ko'mish odati jamiyat rivojlanib borgani sari an'anaga aylangan. Diniy tushunchalar keng mushohadali falsafiy tus olib, ko'p xudolikdan yakka xudolikka e'tiqod qilish boshlandi. Shunday yirik dinlardan biri Zardushtiylik dini edi.

Dualizm bilan bog'liq bo'lgan ornament va tasvirlar, dualizm ta'limotida ranglarning muhimligi.

Mil.avvalgi VII asr shakllangan bu diniy ta'limot odamlarning turmush tarzi, urf-odatiga ta'sir etdi, san'at va madaniyatning xarakterida o'z ifodasini topdi. Zardushtiylik bilan bog'liq me'morchilik majmualari, odamlar yurish-turish, kiyinishda shu din talabi va ta'siri bo'ldi. Zardushtiylik dini me'morchilik, amaliy va tasviriy san'atda ham o'z aksini topgan. Bu dinga binoan suv, havo, yer va olov muqaddas sanaldi. Olov tozalovchi, poklovchi ilohiy kuch hisoblanib, muqqadas olov uylari qurilgan. Bu uylarda olov doim

yonib turishi uchun uni qo'riqlab, yaxshi hid tarqatuvchi giyohlar sepib turishgan. Olov uylari - ibodatxonalar qurilishi, uning ichki bezagi, marosim bilan bog'liq turli buyum va anjomlar ishlandi.

Samarqand yaqinida ochilgan arxeologik topilma asosida olov uyi ko'rinishi qaytadan tiklandi, u yuqoriga kichrayib boruvchi to'rtburchak shakllardan tashkil topgan bo'lib, tepasida tutun chiqishi uchun joy bo'lgan, uyning pastki qismida muqaddas olov yonib turgan.

Har bir shahar va qishloqda shunday olov uylari bo'lib, ularda muqaddas olov saqlangan. Jarqo'rg'ondan topilgan olov uyi zardushtiylikning ilk ibodatxonasi hisoblanadi. Undan keyingilari Xorazmdagi Jonbosqal'a, Buxoro va Samarqandda qurilgan bo'lib, buni arxeologik topilmalar isbotlaydi.

Toshkent viloyati hududidan ham olov uylari topilgan bo'lib, hozirgi Oqqo'rg'on tumanidagi Qanqa (Toshkentning markazi bo'lgan)da arxeologlar tomonidan ochilgan to'rt minorali qo'rg'onda saroy ibodatxonasi - kapella va olov mehrobi bo'lganligi aniqlangan. Bu ibodatxona o'rtasida supa bo'lib, unga marhum suyagi solingan loydan ishlangan ossuariylar qo'yilgan. Shu supa ortida esa eshik bo'lib, undan kichik xonaga kirilgan. Bu xonada muqaddas olov saqlangan, marosim kunlari u ibodatxona markazidagi mehrobga yoki muqaddas supaga olib chiqib qo'yilgan. Ibodatxona kompleksining xo'jalik xonalari bo'lib, u yerda turli buyumlar, jumladan, taqinchoqlar saqlangan. Odamlar shu joyda marhum bilan xayrlashgan holda muattar hidli gullar sochganlar. Marosimning ajralmas qismi qurbonlik qilish va marosim oshi berish bo'lgan. Mazkur ibodatxona taxminan yangi eraning 1000 yillar o'rtasida qurilgan, uning katta xonasining devorlari rasmlar bilan bezatilgan.

Zardushtiylik ta'limotiga ko'ra, odamlar o'lgandan keyin uning jasadini yerga ko'mish gunoh hisoblangan. Shuning uchun odam o'lgandan keyin uning jasadini maxsus tepalikka olib borib qo'yishgan. Bu tepalik odamlar yashaydigan joydan uzoqda joylashgan bo'lib, tepalikda esa turli itlar, burgut, yovvoyi qushlar odam go'shtini yeb uni suyakdan ajratib bergan. Yomg'ir esa suyakni yanada tozalagan. Quyosh esa uni obdon quritgan. Shundan so'ng tepalik atrofida yashovchi odamlar suyaklarni yig'ib, sopoldan yasalgan idishchalarga solib, ko'p hollarda uni o'z uyiga ko'mishgan. Bu idishchalarni ostadonlar yoki ossuariylar deb atashgan. Bu ostadonlar shakli turli-tuman bo'lib, asosi to'rtburchak shaklida, qopqog'i esa turli shakllarda, hatto odam boshi yoki qomati shaklida, ba'zan xumga o'xshatib, ba'zan o'tirgan odam shaklida yasalgan. Ostadonlarning yuzlariga esa bo'rtma tasvirlar yoki rasm chizilgan. Bu tasvirlarda o'sha davrlardagi odamlar urf-odati, masalan, aza tutish voqealari aks ettirilgan. Bunday ostadonlar O'rta Osiyo hududidan ko'plab topilgan. Shunday ostadonlardan biri Samarqand viloyatining Mullaqo'rg'on hududidan topilgan. Bu ostadonning tashqi tomonida bo'rtma tasvir bo'lib, unda yonib turgan olovga ikki tomondan odamlar o'tin, yoqimli is tarqatadigan giyohlar tashlab turgan payti tasvirlangan. Ular og'izlarini maxsus bog'lagich bilan berkitib

olganlar. Chunki olov muqaddas hisoblangani uchun unga hatto odamning nafasi ham tegmasligi kerak bo'lgan. Olovning alangalari 23 chiroyli va tartibli qilib ishlangan shakli keyinchalik bezak san'atida keng ishlatila boshlangan, bu shaklni antifiks deb atashgan. Toshkent shahrining Chilonzor tumani hududidagi Oqtepa ham shu davrning muhim yodgorligidir. Oqtepa ibodatxonasi ikki qavatli qilib qurilgan bo'lib, burchaklarida minoralari bo'lgan. Undan katta marosim va tantanalarni o'tkazish uchun foydalanishgan. Ibodatxona VIII asrda arablar bosqinidan keyin tashlandiq holga kelib qolgan. Ammo arxeologik tahlillar shuni ko'rsatadiki, otashparastlar bu yerdan uzoq vaqt foydalanishgan va ostadonsiz ko'mish marosimlarini o'tkazishgan.

Yerqo'rg'onda (O'zbekiston janubi) ham shahar ibodatxonasi majmuasi bo'lib, mil.avv. 1000 yillarning 2-choragiga to'g'ri keladi. Bu ibodatxona ma'buda Anaxitaga bag'ishlab qurilgan. Arxeologik qazishlar davomida bu yerdan otashparastlikning zarur anjomlari olov mehrobi va turli sopol buyumlar topilgan.

Qo'rg'ontepalar: Jonbosqal'a, Sopollitepa, Jarqo'ton ornamenti va tasviriy san'ati. Mil.avv VIII-VII asrlarda Yaqin va O'rta Sharqda bo'lgani kabi O'rta Osiyo yerlarida ham qo'rg'ontepalar qurilishi zaminida shahar va shahar-davlatlar rivojlanib bordi. Bunday qal'alar tabiiy yoki sun'iy tepaliklar ustiga, tezoqar suvlar o'rtasidagi katta maydonlarda qurilib, atrofi qalin va pishiq devor bilan aylantirib o'rab olingan. Qal'alar zaminida dastlabki shahar-davlatlar paydo bo'ldi. Shunday qal'alar zaminida keyinchalik Xorazm, Baqtriya kabi davlatlar shakllanib borgan.

O'rta Osiyoning janubiy tomonlarida miloddan avv. IV-III asrlarda shakllana boshlagan qal'a devorlari qalin va pishiq ishlangan. Shaharga kirish darvozalariga ham katta e'tibor berilgan. Darvoza ikki chekkasida minoralar bo'lib, ular plyastrlar bilan pardozlangan. Qurilishda ko'pxonali uylar paydo bo'lgan, devorlari katta-katta xom g'ishtdan ishlangan, devor va pollariga esa rang berib pardozlana boshlangan, uncha katta bo'lmagan arka(ravoq)lar yordamida tepa tomonini yopishga harakat qilingan, ayrim uy devorlariga tasvir tushirishga intilish seziladi.

Xorazmdagi Jonbosqal'a - eramizdan avalgi IV-III ming yilliklarda odamlar yashagan manzillardandir. Bu yerdagi turar joylar tartib bilan qurilgan bo'lib, uy qurilishida sinch, yog'och va qamichdan foydalanilgan.

Xorazmdagi yodgorliklardan yana biri Qo'yqirilganqal'a manzilgohi bo'lib, uning qoldiqlari bizning zamonamizgacha yetib kelgan. Qal'a qalin devor bilan o'ralib, atrofi esa suv to'ldirilgan zovurdan iborat bo'lgan. Arxeologik qazish ishlari jarayonida bu yerdan har xil xumlar, haykallar va ko'plab ostadonlar topilgan. Ostadonlar ichida odamga o'xshatib yasalganlari ham bo'lib, uning ichida o'lgan odamning suyaklari saqlangan. Qal'a xonalarining devorlari rasmlar bilan bezatilgan.

Uylar qurilishidagi o'zgarishlar Kuchuktepa (Termiz yaqinida) yodgorligida ham namoyon bo'ladi. Olimlarning fikricha, bu manzilgoh mil. avv. X-VII asrlarga oid bo'lib hisoblanadi. Balandligi 4 metrdan iborat bo'lgan uylar ko'p xonali qilib qurilgan va ular

yo'laklar (karidorlar) bilan tutashtirilgan. Manzilgoh atrofi mudofaa devorlari bilan o'ralgan bo'lib, uning qurilishida paxsa va xom g'ishtdan foydalanilgan.

O'rta Osiyo hududidagi qadimgi davlatlardan biri Baqtriya shaharlari ham qurilishi jihatdan ancha mustahkam va hashamatli bo'lgan. Davlat poytaxti Baqtra mustahkam devor bilan o'ralgan qo'rg'onni (akropolni) tashkil etgan. Baqtriyaning Qiziltepa (Sho'rchi, Surxondaryo vil.) shaharchasi mill.avv. VII-VI asrlarga oid bo'lib, to'rtburchak shaklida qurilgan, atrofi qalin devorlar bilan, uning atrofi esa zovur bilan o'rab chiqilgan. Mudofaa devorlari shinakli qilib qurilgan va to'rt tomonida yarim dumaloq minoralar o'rnatilgan. Turar joy va yashash qo'rg'onlari kvadrat yoki to'rtburchak shaklida bo'lib, ichki hovlilarning barchasi yog'och ustunli ayvonlardan iborat bo'lgan.

Ilk shaharsozlik manzilgohlaridan Sopollitepa va Jarqo'ton me'morchiligi haqida alohida to'xtalib o'tish joiz. Sopollitepa manzilgohi Ozbekistonning janubida joylashgan bo'lib, 1969-1973 yillarda arxeolog A.Asqarov boshchiliga qazishma ishlari olib borilgan.

Sopollitepa qal'asi kvadrat shaklida bo'lib, uch qator mudofaa devori bilan o'rab olingan. Devorlarning qalinligi o'rtacha 1,5 metr, ba'zi joylarda 2 metrgacha boradi. Qal'aning ichkarisida ichki mudofaa devorlariga yopishtirilib qalin uylar qurilgan. Qal'a ichkarisida qurilgan uylarni 8 kvartalga bo'lib turuvchi 6 ta ko'cha borligi aniqlangan. Xonalar va mudofaa devorlari yirik xom g'ishtlardan qurilib, uylarning devorlari va poli bir necha bor somon suvoq qilingan. Deyarli hamma uyda devor ichiga joylashtirib 25 qurilgan mo'rili o'choq, o'choq qarshisida supa, ba'zi xonalarda sandal o'txonalari borligi aniqlangan. Xona devorlarining ba'zi joylarida ganch suvoq izlari ham saqlangan. Ko'pchilik uylarning ichida odam ko'milgan. Qal'a maydonida olib borilgan qazishlar vaqtida 130 dan ortiq qabr ochilgan. Qabrlar, asosan, katakomba tarzida qurilgan bo'lib, ulardan sopol idishlar, bronza, kumush, oltin va turli qimmatbaho toshlardan ishlangan bezaklar, bronza mehnat qurollari va pardoziy buyumlari, tabiiy ipakdan tikilgan kiyim qoldiqlari topilgan. Qal'a maydonidan 20 ga yaqin sopol pishiradigan xumdon qazib olingan. Xumdonlar bir va ikki qismli bo'lib, ularda pishirilgan idishlar chinnidek jaranglaydi. Sopollitepadan idishlarning 40 dan ortiq turi, jumladan, vaza, qadah, ko'za, xurmacha, choynak, piyola, kosa, shokosa, tog'ora, xum, lagan, barkash kabilar qazishlar jarayonida aniqlangan. Idishlar nafis, yengil bo'lib, o'tkir did bilan ishlangan. Xonalarni qazish vaqtida minglab tosh yorg'uchoqlar, o'g'irlar, urchuq va paykonlar, yog'och taroq, qoshiq va idishlar, tosh va bronzadan yasalgan oila muhrlari topilgan. Xulosa qilib aytganda, Sopollitepa topilmalari qadimgi ajdodlarimizning madaniyati, san'ati va me'morchiligi tarixiga oid qimmatli ma'lumotlar beruvchi noyob manbalardir.

O'rta Osiyo qadimgi odamlarining san'ati va me'morchiligini tadqiq qilishda Jarqo'ton manzilgohi ham alohida o'rin egallaydi. 1973 yildan boshlab arxeolog A.Asqarov boshchiligidagi ekspeditsiya a'zolari tomonidan qazib o'rganilgan. Jarqo'tonda turar joy qoldiqlari, ibodatxona, kulolchilik mahallasi, metall eritadigan ustaxonalar, 1000 dan ortiq qabrlar ochib o'rganilgan. Erkaklar o'ng yonboshi, ayollar chap yonboshi bilan

g'ujanak holda ko'milgan. Jarqo'tondan toshdan yasalgan omoch tishi, ko'plab sopol idish (xumcha, ko'zacha, tog'ora, kosa, piyola, tog'oracha, lagan)lar, jez igna, bigiz, xanjar, sopol andava, chaqmoqtoshdan ishlangan paykonlar, jez taqinchoqlar (rangli toshlar qadalgan ko'plab to'g'nog'ich, bilaguzuk, zirak, oyna) qimmatbaho toshlar va suyakdan yasalgan munchoqlar, jez surmadon, qabila muhr-tamg'alari, ip mato qoldig'i topilgan.

Bu manzilgohning eng mashhur yodgorligi ibodatxona bo'lib hisoblanadi. Jarqo'ton ibodatxonasi O'rta Osiyo va O'rta Sharqdagi eng qadimgi otashkada hisoblanadi. Ibodatxonada doira shaklidagi 6 sajdagoh, 5 muqaddas quduq, tabarruk ashyolar saqlanadigan maxsus xona va boshqa xo'jalik xonalari bo'lgan. Arxeologik qazishlar 26 natijasida kohinlar yashaydigan supali xonalar, muqaddas olov va kul saqlanadigan otashgohlar, muqaddas ichimlik (saoma - xaoma) tayyorlanadigan xonalar ochilgan. Jarqo'tondan sirlangan, bezakli sopol idishlar, loydan ishlangan odam haykalchalari, afsonaviy qush Geruda – Xumo tasvirlangan idish, sopol quvurlar va boshqalar topilgan.

Gliptika san'ati. Gliptika (yun. qlypho — kesaman) — qimmatbaho, yarim qimmatbaho toshlarga naqsh yoki tasvir o'yish san'ati, amaliy bezak san'ati turi hisoblanadi. Gliptika asari gemma qadimdan muhr (egalik belgisi), tumor va taqinchoq vazifasini o'tagan. Mil. av. 4- mingyillikda Mesopotamiya, Qadimgi Misr, G'arbiy Osiyoda vujudga kelgan, Yunoniston, Qadimgi Rimda yuksak taraqqiy etgan. Gemma tasvirlari (hayvon va qushlar, xudo va qahramonlar qiyofasi, afsonaviy sahnalar) ixcham kompozitsiyasi bilan ajralib turadi. O'rta asrlarda gliptika asosan, Sharqda rivojlangan. Vizantiyada qadimiy an'analar saqlangan holda tekis yuzali, keyinchalik uslublashtirilgan shakllarga aylangan nafis chizmaga moyillikka xos.

Musulmon sharqida yozuvli gemma (lotincha, qimmatbaho tosh, marvarid ma'nosini anglatib, gemmalar uchun yumshoq toshlar bilan bir qatorda qattiq toshlar ham ishlatilgan)lar eng tarqalgan, husnixatli nozik matnlar xitoy muhrlarini bezagan. Yevropada Uyg'onish davrida gliptika yanada rivojlangan, qadimiy gliptikadan nusxa ko'chirish bilan birga zamondoshlarning portretlari ham yaratilgan. Italiya gliptika ustalari V.Belli, J.Bernardilar tomonidan insonlar tasviri mahorat bilan yaratilgan.

O'rta Osiyodan topilgan arxeologik topilmalar (O'zbekiston xalqlari tarixi muzeyida saqlanayotgan gliptika namunalarida hukmdorlarning tasvirlari, shuningdek, o'simlik, hayvonlarning shakllari ishlangan tamg'alar bo'lib, yunon gliptikasiga taqlidan tayyorlangan. Bunday gliptika asarlari Kavkaz, Eron, Afg'oniston, Shimoliy Hindistondan ham topilgan. Islom dini tarqalganidan keyin tasvirlar o'rnini naqsh va yozuvlar egallagan. O'zbekiston hududidan uzuk ko'zi yoki munchoq sifatida ishlangan qadimiy gliptika namunalari (Afrosiyob, mil. avv. 6-5 asrlar, jumladan, toj kiygan erkak tasviri) topilgan. O'rta Osiyoda ilk o'rta asrlar davrida mahalliy gliptik ustalar tomonidan hukmdorlar, amaldorlar va ayollar uchun turli qimmatbaho toshlarga ishlov berilib, buyumlar 27 yasalgan va ular ko'pincha suviner sifatida saqlangan. Keyinchalik qimmatbaho toshlarni qazib olish ko'paygach, bunday buyumlar kundalik turmush tarzida foydalanila

boshlangan. Toshlariga ishlov berish asosida tayyorlangan buyumlar asosan, taqinchoqlar bo'lib, ularning qiymati aholining turli qatlamlarini inobatga olib tayyorlangan. Arablar bosqinidan keyin gliptikada qimmatbaho toshlardan yasalgan buyumlarda Qur'on suralaridan oyatlar, muqaddas duolarni naqshinkor qilib yozish keng tarqalgan. Bu an'ana keyingi davrlarda ham davom ettirilgan. Ayollarning zebuziynat buyumlaridan tashqari qilich, xanjar, pichoqlarning soplariga va turli xil idishlarga naqshlar bilan bezatilgan qimmatbaho toshlarni o'rnatish ham taraqqiy eta boshlaydi.

Dastlabki tasviriy san'at va ornament ibtidoiy odamlarning diniy e'tiqodlarini ifodalash va uni targ'ib qilishga xizmat qilgan. Shu bilan birga kundalik mashg'ulotlari, ov jarayonlari va turli marosimlar tasviriy san'at naminalarida o'z aksini topgan. O'sha davr rassomlari sopol buyumlar, turar joy binolari va ibodatxonalarni oddiy naqshlar, hayvonlar, qushlar va odamlar tasviri bilan bezadilar. O'rta Osiyo hududida yashagan qadimgi ajdodlarimizning o'ziga xos madaniyatini o'rganishda ushbu topilmalar muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Asqarov A A. Abdullayev V "Jarqo'ton". Tashkent. 1983.
2. Suleymanov R.X. :Древний Нахшеб". Tashkent, 2002.
3. Маршак Б.И. Самый ранний сюжет согдийской живописи. // Тўплам: Зарафшон воҳаси ва унинг тарихдаги ўрни». Ўзбекистон Республикасини 10 йиллигига бағишланган илмий-назарий 28 анжуман материаллари. 2001 йил 18-19 май, I қисм, Самарқанд, 2001.
4. Абдуразаков А.А. и др. Реставрация колонны из Еркургана. Реферативный сборник «Реставрация, иссл